

MIROSLAV BLAŽEK

NÁSTIN ZMĚN V GEOGRAFII PRŮMYSLU ČSSR V LETECH 1946—1966

Změny v geografii (rozmístění) průmyslu byly s dosažitelnou přesností sledovány J. Marešem v Atlase ČSSR. V tomto příspěvku zkoumáme, jak dalece tyto změny proběhly po roce 1945 v souladu s cíli hospodářské politiky, které určité změny proklamovaly.*

Z programů výstavby vyplynuly zhruba čtyři hlavní úkoly oblastní průmyslové politiky. Byly to:

1. Industrializace Slovenska s cíli zprůmyslnění země tak, aby se dosáhlo plného využití práce schopného obyvatelstva na Slovensku a vyrovnala se v dosažitelném rozsahu a postupně jejich důchodová úroveň.

2. Rozvoj průmyslu v minulosti v průmyslově opomíjených územích v Českých zemích (rozvoj tzv. hospodářsky slabých krajů). Zprůmyslněním těchto krajů se však nesledoval požadavek vyrovnání úrovně průmyslu s hlavními jeho koncentracemi. Vymezení HSK bylo zakotveno v dvouletém plánu obnovy pro rok 1947—1948 a později nebylo změněno.

3. Znovuosídlení českého a moravského pohraničí předpokládalo také jistý průmyslový program, podle kterého se měl udržet průmyslový potenciál nově osídlovaných území. Vymezení území i rozsah úkolu zachycoval tzv. Osídlovací plán, publikovaný tehdejší Osídlovacím úřadem v r. 1947. Pozdější tzv. programy Osídlení pohraničí jen rozsah sledovaného území částečně obměnily, ale sledovaly v průmyslu celkem shodný cíl.

4. Z kontextu programů výstavby nepřímou vyplýval oblastní cíl, který jako takový však nebyl jednoznačně definován. Byl to přitom úkol ekonomicky nejdůležitější. Splnění oblastních úkolů bylo a je nemyslitelné bez racionálnějšího využití již v minulosti se vyvinuvších průmyslových oblastí jako základů celé industrializace.

V souladu s literaturou jako opěrné základny chápeme hlavní centra československého strojírenství: Prahu, Brno a Plzeň se svými okolími (v r. 1965 skoro polovina odvětví) a hlavní těžební oblasti uhlí — Ostravsko, severočeský hnědohelný revír a revír sokolovský (přes 90 % celostátní těžby tuhých paliv a zároveň hlavních základů výroby elektriny). Jmenované oblasti jsou zároveň hlavními koncentracemi metalurgie.

Do jisté míry funkce opěrných základů převzaly i další průmyslová místa v Čechách a na Moravě i ve Slezsku. S ohledem na rozhodující význam uvedených základů však rekonstrukci a rozvoj dříve také již částečně industrializova-

*J) Tato stať je obměnou referátu, který autor přednesl na symposiu k otázkám vývoje rozmístění průmyslu, pořádaném v rámci studia nejnovějších dějin národního hospodářství v Československu katedrou dějin národního hospodářství na VŠE v Praze a Slezským ústavem ČSAV v Opavě v Praze dne 17. III. 1969.

ných oblastí lze chápat jako další cíl oblastní politiky. Tento cíl byl nezřídka spojen se strukturální přestavbou ve směru od zaměření na výrobu spotřebního zboží na preferování tzv. těžkého průmyslu.

Sledování změn v rozmístění průmyslu na celém území státu dovoluje vzájemná srovnání. Jako jeden z ukazatelů nám slouží změny v relativních podílech v zastoupení průmyslu v jednotlivých územích. Při známých nedostatcích oblastní statistiky byli jsme nuceni se spokojit s vymezením příslušných území podle administrativních krajů v jejich ohraničení, platném do 30. 6. 1960. Východiskovými daty byly údaje ze šetření k 1. 12. 1946, doplněné údaji o zaměstnanosti v tehdejších řemeslech k 30. 10. 1948 s údaji ústřední statistické služby o průměrných ročních stavech zaměstnanosti podle okresů za rok 1966. Srovnání se důsledně opírá jen o změny v průmyslové zaměstnanosti tak, jak jí rozumí československá statistika.

Základní přehled dává tabulka:

Skupiny krajů**	Podíly na celostátní zaměstnanosti: Indexy:					
	1946	1955	1966	$\frac{1946}{1955}$	$\frac{1946}{1966}$	$\frac{1955}{1966}$
Opěrné základny	56,0	51,0	49,2	111,8	133,1	119,0
Oblasti přestavby	18,4	20,4	18,5	135,9	152,3	112,0
HSK v českých zemích	11,8	12,4	11,4	128,7	145,3	112,9
České země	86,2	83,8	79,1	119,3	138,9	116,4
Průmyslovější část Slovenska	4,9	6,4	7,3	159,0	224,7	141,4
Ostatní oblasti Slovenska	8,9	9,8	13,6	137,0	232,2	169,5
Československo	13,8	16,2	20,9	155,8	229,5	158,5
(České pohraničí)	100,0	100,0	100,0	123,0	151,4	123,3
	(18,1)	(14,5)	(13,9)	(98,0)	(115,7)	(118,1)

***) Skupiny krajů jsou chápány takto: Opěrné základny zahrnují bývalé kraje Pražský, Plzeňský, Karlovarský, Ústecký, Ostravský, Brněnský, oblasti přestavby jako kraje Liberecký, Hradecký, Pardubický, Olomoucký, hospodářsky slabé kraje kraj Českobudějovický, Jihlavský a Gottwaldovský, průmyslovější část Slovenska jako území kraje Banskobystrického, Žilinského a ostatní oblasti jako kraje Bratislavský, Nitranský, Košický a Prešovský. České pohraničí bez ohledu na předcházející vymezuje jako kraje Karlovarský, Ústecký a Liberecký. Vymezení pochopitelně přesně neodpovídá. Nutno se jím zatím spokojit. K odchýlkám a nepřesnostem v textu přihlížíme.

V dalším textu nesledujeme celkový vývoj a omezujeme se jen na odpovědi, jak byly plněny cíle hospodářské oblastní politiky. Ve stručnosti, kterou připouští tento hrubý nástin, lze konstatovat:

1. Průmyslová zaměstnanost na Slovensku se zvyšovala ve sledovaném dvacetiletí trvale rychleji než v Čechách a na Moravě se Slezskem. V druhé polovině sledovaného období lze vidět jisté, ale nepatrné zrychlení vývoje. Při tempu z dvacetiletí do r. 1966 by Slovensko dosáhlo mechanicky úměrného podílu (ve srovnání s podílem na obyvatelstvu celkem v r. 1966 již 30,9) zhruba počátkem 21. století. I když toto srovnání a odhad má jen nepatrnou cenu, ukazuje, že dosažená tempa k cílům, původně vytyčovaným, vedla dost pomalu. Na druhé straně o $\frac{3}{4}$ rychlejší tempo slovenské industrializace než vzestup v starém průmyslovém území Čech a Moravy se staletou tradicí je jistě úctyhodné a zasluhuje uznání.

Vymyká se posouzení, zda tempa industrializace mohla být jiná. Faktem je, že na Slovensku přibylo za 20 let 290 tisíc nových průmyslových příležitostí, tedy značně více, než mělo celé Slovensko v r. 1946. Na druhé straně zůstává faktem, že při známé populační situaci na Slovensku se jeho zprůmyslnění celkem nezměnilo. Ze 100 obyvatel Slovenska bylo v roce 1946 celkem 9,5 činných v průmyslu (a řemeslech) proti 11,7 činných v roce 1966. Chtěli-li bychom vyrovnání vidět v obdobné struktuře zaměstnanosti, pak jsme zprůmyslnění Slovenska zdaleka nedosáhli. Stále nejsou odčerpány zdroje pracovních sil země a úroveň důchodů stále zůstává rozdílná, i když v samotném průmyslu jsou mzdové relace celkem v rovnováze. (1 626 Kčs k 1 596 Kčs v roce 1966). Lze vyslovit domněnku, že cíle našeho hlavního politického úsolu byly formulovány zjednodušeně a dost schematicky a nyní dovolují různá hodnocení.

Industrializace Slovenska přinesla řadu změn v rozmístění slovenského průmyslu i v celkovém jeho objemu i struktuře, zejména kdybychom použili srovnání podle hodnoty vyrobeného zboží. Na druhé straně významné úsilí vedlo jen k takovým změnám, které zná geografické hodnocení všech zemí. Stabilita a setrvačnost v geografickém obraze hospodářství a v něm průmyslu je vždy v historii větší než jakékoliv programy sebe lépe míněné a uvážené chtějí respektovat.

Naše hrubé hodnocení je jistě ovlivněno i výběrem ukazatele. Byl kladen důraz na růst základních odvětví, která mají relativně malou zaměstnanost. Pro zavádění lehkého průmyslu nebyly vždy možnosti. Tím se podle kritiků nedostačující tempo industrializace spojuje s celkovou koncepcí výstavby.

Vývoj industrializace na Slovensku v prvních poválečných letech dával tušit, že se sleduje cesta výstavby známá z jiných zemí, tj. vybudovat jisté opěrné body pro další postup. Bez ohledu na nepřesné statistické podklady se ukazuje, že Pováží a částečně i Pohroní se starším průmyslem měly rychlejší tempo vzestupu. Koncem padesátých let došlo však k obratu a k přenesení nové výstavby na východ (Košice, Humenné atd.) a jihozápad země (Bratislava a okolí), a to tak, aniž by „rozvojové“ základny dosáhly jistého rozsahu a kvality, a schopnosti stimulovat intenzivnější další průmyslový vzestup. Nastoupila se cesta rozptylování průmyslu. Nelze seriózně tuto změnu posoudit, pokud neznáme míru její efektivnosti. Faktem je, že Slovensko po dvaceti letech industrializace nemá kromě Bratislavy větších průmyslových středisek. I toto centrum má dost heterogenní a nevýrazně specializovanou strukturu. Sledováno podle počtu průmyslových lokalit na ploše je na Slovensku stejný, ne-li větší rozptyl průmyslových míst jako v ČSR.

Nízká úroveň územní koncentrace, nízký podíl výroby finálních a hodnotově výhodných výrobků, menší podíl pracovních příležitostí pro ženy dovolují hrubý závěr, že při další industrializaci Slovenska bude nutno překonat ještě hodně problémů a po dlouhou řadu let.

2. Jen částečně uspokojivý obraz rovněž dává zprůmyslnění hospodářsky slabých krajů. Předpokládaný vývoj v tempech rychlejších než v průměru byl dodržován je v počátečních obdobích. V letech 1955—1966 dochází k obratu tak, že podíl HSK na průmyslové zaměstnanosti se snižuje, a to pod úroveň roku 1946,

Podle jednotlivých území jsou výsledky rozdílné. Zřetelně rozhodovaly odlišné geografické podmínky. Jsou známy výsledky z východní a jihovýchodní Moravy, kde vyrostla řada středně významných center, jako jsou Vsetín, Kroměříž, Uherské Hradiště a další. Umocnil se vývoj gottwaldovské aglomerace. Z celkového přírůstku průmyslové zaměstnanosti v HSK, zhruba ze 150 000 osob, připadá větší polovina na Valašsko a Slovácko (včetně dolní Hané). Byl tu dostatek pracov-

ních zdrojů, výhodné komunikační poměry a poloha. Naproti tomu v jižních Čechách byly přírůstky průmyslových pracovních příležitostí malé (dohromady 22 000 osob). Představovaly sice relativně téměř třetinový vzestup, problém zprůmyslnění však řešily jen zčásti. V jihočeském pohraničí, kde byl nedostatek mobilizovaných pracovních sil, k zprůmyslnění nedošlo a tato území zůstala nadále na okraji průmyslového rozvoje.

Industrializace HSK nevolila vždy vhodně zaměření, nevedla k formování větších ohnisek výroby. Českomoravské vrchovině, západu Jihočeského kraje, tak chybějí výrazná centra průmyslu. K posílení jihočeské metropole, Č. Budějovic se přikročilo až v posledních letech.

Lze vyslovit závěr, že vytyčených cílů bylo dosaženo jen v moravské části HSK. Naopak cíle nebyly splněny na jihu Čech a tam zejména v okrajových okresech. Zavádění strojírenství u Kaplic a Prachatic jsou akce, jejichž vliv se projeví v budoucnu.

3. Podle osídlovacího plánu mělo být v nově osídlených okresech ve vymezení v této stati udrženo celkem 305 000 pracovních příležitostí v průmyslu, řemeslech a ve stavebnictví (!) na konci roku 1948. Bez stavebnictví jich však pracovalo v r. 1966 téměř o 40. 000 více. Cíl udržet průmyslový potenciál nově osídlovaných území byl překročen. Navíc po splnění Osídlovacího plánu se uskutečnila částečná strukturální přestavba výroby v pohraničí.

Jen zčásti řešený problém byl však jinde. Pohraničí bylo a je podle průmyslové zaměstnanosti územně výrazně diferencované. Vedle silně průmyslových okresů SHR a dalších existovaly nejméně průmyslová území Českých zemí (Tachovsko, Žluticko atd.). Podle původních cílů nemohly být tyto oblastní disproporce odstraněny, takovéto cíle měly být stanoveny perspektivně. Problém našeho pohraničí má kořeny v názoru, že se po ukončení transferu pokládala otázka znovuosídlení za uzavřenou. Historie učí, že stabilizace a všestranný rozvoj nově osídlovaných (kolonizovaných) území je úkolem generací. To, že se tato skutečnost nerespektovala, vedlo k tomu, že v pohraničí fungují sice významné průmyslové oblasti, ale místní rozdíl v průmyslové úrovni se spíše prohloubily. V celostátním srovnání se pochopitelně význam pohraničí relativně snížil. Tím se zrovnoměnila průmyslová úroveň mezi západem a východem státu.

4. Každá industrializace, chce-li být úspěšná, musí usilovat o využití existujícího potenciálu. Na to navazuje určení proporcí mezi tempem a rozsahem využití těchto existujících základů a rozvojem ostatních, nově industrializovaných území. Posouzení těchto proporcí by samo o sobě bylo velice náročným úkolem.

Lze vyslovit názor, že co do tempa byl přednostní rozvoj v minulosti méně rozvíjených oblastí než rozvoj základů z počátku proporcionální. Poválečné potřeby rekonstrukce a omezené možnosti investiční by snad ani řádově jiné proporce nedovolily. Navíc je známa nízká úroveň územní koncentrace našeho průmyslu a i tu bylo žádoucí ve vhodném poměru zvyšovat. Aby však v letech 1955—1966 z celkového přírůstku průmyslové zaměstnanosti v Českých zemích, více jak $\frac{1}{4}$ mil. osob, se 70 % realizovalo v hlavních průmyslových oblastech, to se zdá přece jen neúměrné. V první polovině poválečného období to bylo jen 39 % celkového přírůstku. Ve vymezení v této práci představují opěrné základny necelou polovinu rozlohy dnešní ČSR. Hlavně vývoj po r. 1955 vedl k dalšímu posílení nejprůmyslovějších okresů Českých zemí. Tento přednostní vzestup byl spojen s celkovou koncepcí ekonomické politiky, vývojem energetiky, metalurgie atp. Naopak význam hlavních ohnisek čs. strojírenství se relativně oslabil. Praha, Brno a Plzeň spíše významově ustoupily. To je zdánlivě v protikladu k předchá-

zejícimu. Rozpor vysvětluje to, že v rámci decentralizační politiky došlo k rozšíření řady středně velkých strojírenských míst, často na obvodu Prahy, Ostravy či Brna (Ml. Boleslav, Kolín, Blansko, Kopřivnice atd.). Vzestup strojírenství probíhal i v dalších oblastech, například v Hradci Králové či v Přerově. Přitom 70 % přírůstku průmyslové zaměstnanosti připadalo na kovoprůmysl, resp. na strojírenství. To bylo hlavní odvětví změn.

Lze tedy uzavřít, že na rozdíl od Slovenska v Čechách, na Moravě a ve Slezsku si tzv. opěrné základny udržely svoje postavení, aniž přitom došlo k změně v decentralizačním vývoji. Vedle starých větších center vyrostla řada nových, středně velkých ohnisek. Tento vývoj probíhal také v rámci strukturální přestavby v dříve částečně průmyslových krajích jako na střední Moravě, ve východních Čechách atd. Zákon koncentrace se prosazoval v jakési „decentralizované“ formě, nikoliv bobtnáním největších center, ale růstem center v minulosti spíše druhořadých. Odpověď, zda tento vývoj byl správný, potvrdí až analýzy efektivity. Jsou známy potíže s rozvojem infrastruktury na Ostravsku, v Praze či Brně. Tam jsou také vážné nedostatky ve zdrojích pracovních sil. V mezinárodním srovnání však Československo nevykazuje vysokou mírou územní koncentrace, spíše naopak. Lze tedy jen jako hypotézu postavit názor, že naše největší průmyslová střediska se blíží jistému „stropu“ průmyslového vývoje podle zaměstnanosti. Tento strop je nezbytný také s ohledem na celkový trend zaměstnanosti a nutnost strukturálních změn v těchto koncentracích. V budoucnu bude třeba věnovat více pozornosti dalším vybraným uzlům. Výstavba nových uzlů je žádoucí zejména na Slovensku, ale také na obvodu průmyslově jen průměrně či podprůměrně rozvinutých oblastí.

Statisticky hodnoceno, byl cíl hospodářské politiky, využití tzv. opěrných základů, splněn nejvýrazněji. Podobně tomu bylo s využitím oblastí průmyslové přestavby. Tyto oblasti jsou po změnách posledních dvaceti let z hlediska úrovně industrializace na tom potencionálně nejlépe. Jejich přednostní vzestup, a to ne u všech, nutno však vést tak, aby zůstal proporcionální ve vztahu k celkovým možnostem těchto měst, středisek hospodářství regionálního významu jako je Gottwaldov, Olomouc, Pardubice, Liberec a řada dalších.

Plnění cílů oblastní průmyslové politiky nebylo rovnovážné. Omezené možnosti naší analýzy nedovolují jednoznačnější hodnocení. Lze se domnívat, že v počátcích socialistické výstavby byl celkový vývoj v geografii průmyslu proporcionálnější a z hlediska cílů úspěšnější. Teprve po důsledném prosazení tzv. železné koncepce v industrializaci, centralizaci řízení, se vývoj orientoval tak, že kritická analýza je tu více než na místě. Tento nástin si neklade za cíl nic více, než na naznačený soubor otázek upozornit a oslabit dříve spíše akcentovaná hodnocení optimistická. Studium geografických změn nelze oddělit od celkového hodnocení hlavních směrů vývoje ekonomiky. Není vyloučeno, že podrobné analýzy dojdou k závěru, že cíle oblastní průmyslové politiky byly nad síly čs. hospodářství a že vliv průmyslu na oblastně proporcionální vývoj nebyl v Československu tak pronikavý, jak společnost očekávala.

Literatura

- Atlas Československých dějin, ÚSGK, Praha 1965.
Atlas Československé socialistické republiky, ÚSGK, Praha 1966.
Blažek M. (1961): Některé rysy v rozmístění průmyslu v ČSR v letech 1945—1960. Sborník: 15 let československého hospodářství, SPN Praha.

- Blažek M. (1965): Problems of the Location of Industry in Czechoslovakia. Sborník: Některé problémy československého národního hospodářství po druhé světové válce, SNP, Praha.
- Blažek M. (1961): Změny v geografii výroby v letech 1945—1960. Sborník: Vznik a vývoj lidově demokratického Československa, NČSAV, Praha.
- Kolektiv VSE Praha a Bratislava (1969): Stručný hospodářský vývoj Československa do roku 1955. Svoboda, Praha.
- Předpoklad osídlení českých zemí k 31. XII. 1948, Osídlovací úřad a fond národní obrody v Praze, Praha 1947 (čj. 103575-IV/1-47).
- Rozvuk československého průmyslu, Svoboda, Praha 1962.
- Srovnání vývoje hospodářství v okresech za rok 1966, Státní statistický úřad, Praha, březen 1967 (čj. 48013/67).
- Statistická ročenka Československé republiky za rok 1966, Praha 1967.
- Zprávy Státního úřadu statistického RČS, Rada D-E-F, číslo 1—3, Praha 1949.

UMRISS DER ÄNDERUNGEN IN DER INDUSTRIEGEOGRAPHIE DER TSCHECHOSLOWAKEI IN DEN JAHREN 1946—1966

Die Änderungen in der Geographie der Industriestandortverteilung in der Tschechoslowakei werden im Nationalatlas der ČSSR erfasst. In diesem Abteil verfolgen wir den Verlauf dieser Änderungen nach dem Jahre 1945 im Einklang mit den Zielen der Wirtschaftspolitik.

Es wurden folgende Aufgaben festgelegt: 1. die Industrialisierung der Slowakei, 2. die Belegung der Industrie in den wirtschaftlich schwach entwickelten Gebieten Böhmens und Mährens, 3. die Sicherung der Stabilität der Industrie in dem neu angesiedelten böhmischen und mährischen Grenzgebiet, 4. die Ausnützung der alten Industriestützbasen, 5. Umbau der anderen einst zum Teil industriellen Gebiete.

Die Änderungen im Grundvergleich werden in der Tabelle auf Seite 3 erfasst. Die Ziele der regionalen Industriepolitik wurden auf folgende Art und Weise erfüllt:

Die Industrialisierung der Slowakei führte zum Anstieg der Industriebeschäftigung auf mehr als Doppelte. In relativen Kennziffern hat sich jedoch das Niveau nicht wesentlich erhöht. Die Ursprünglichen Vorstellungen waren offenbar übertrieben und es wird nicht so leicht sein einen Ausgleich des ökonomischen Standes zwischen der Slowakei und den Tschechischen Ländern zu erreichen. Die Slowakei hat eine Reihe neuer Industrieorte, die Standortverteilung ist jedoch zerstreut. Es sind keine grossen Industriezentren vorhanden. Es bestehen auch Mängel in der Struktur der Industrie. Der Anteil der Finalproduktionen ist gering und es ist auch Mangel an Arbeitsplätzen für weibliche Arbeitskräfte zu verzeichnen.

Die Industrialisierung der wirtschaftlich schwach entwickelten Gebiete war dort erfolgreich, wo günstige Verkehrsbedingungen, eine geeignete Lage und eine genügende Anzahl von Arbeitskräften zur Verfügung war.

In Ostmähren hat sich das Niveau der Industrie erhöht, in Südböhmen wurde demgegenüber die Aufgabe nicht erfüllt.

Die Entwicklung der Industrie in dem neu angesiedelten Grenzgebiet wurde im ganzen übertroffen. Es bestehen jedoch regionale Disproportionen. Die vor dem Jahre 1945 nicht industrialisierten Bezirke sind stets im starken Rückstand.

Die alten Industriebasen, die sog. Stützbasen, wurden stark ausgenützt und zwar nicht so sehr in ihren Kernen als in einer Reihe anderer Orte in der Umgebung von Ostrava, Praha und Brno. Die Stützbasen haben im grossen und ganzen ihre Position aufrecht erhalten und sollten nicht mehr erweitert werden. Die Aufgabe besteht eher im Ausbau weiteren Konzentrationen. Auf diese Art und Weise wird sich die locker gefügte und ziemlich regelmässige Standortverteilung der tschechoslowakischen Industrie nicht viel ändern und es werden die Vorteile einer gewissen Konzentrierung der Industrie ausgenützt. Es wird nötig sein grössere Konzentrationen besonders in der Slowakei zu bauen.

Die Politik der Dezentralisierung hat offenbar den Gebieten der Rekonstruktion Vorteile gebracht. Aus der Entwicklung der Industrie geht hervor, dass die Stabilität und das „Inertion“ des geographischen Standes der Industrie grösser ist, als das noch so gut gemeinte Programm respektieren möchte. Gleichzeitig stellt sich heraus, dass die Änderungen in der Geographie der Industrie kein Allheilmittel für den Ausgleich des Standes zwischen den Gebieten interregionalen ökonomischen Niveaus sein kann.